

DOI: 10.31499/2307-4833.1.2018.135952

ORCID 0000-0003-0566-620X

УДК 908(477):374(477)«192»

Тетяна Горбань

УКРАЇНОЗНАВСТВО У ПОЗАШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ В УСРР (20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Погляд на українознавство як на один із найважливіших чинників духовного відродження нації, повернення її історичної пам'яті, державотворчих устремлінь українського народу, став нині загальноприйнятим. Усвідомлення ролі цього чинника для нашого сьогодення робить особливо актуальним дослідження найрізноманітніших аспектів українознавчої проблематики в історичній ретроспективі.

Аналіз соціально-політичних, культурних процесів, що визначали характер суспільного життя в Україні у 1920-х роках, показує роль українознавства як невід'ємної складової національно-культурного відродження. Історичний досвід переконливо стверджує, що останнє, як і національно-державне відродження взагалі, неможливі без укорінення в свідомість широкого громадського загалу національних цінностей, які в різний спосіб віками нагромаджувалися в українському суспільстві. Українознавство як інтегруюча, універсальна галузь знань об'єктивно покликане забезпечувати розв'язання цього завдання.

Також автор виходить з того, що актуальність історичного дослідження визначається не так хронологічною близькістю досліджуваного періоду до наших днів, як тим, наскільки важливими і повчальними для нашого сьогодення є події минулого, в якій мірі досвід минулого можна якщо не використати, то врахувати у сучасній практиці – через його науково-критичне узагальнення і осмислення. Тож українознавство було і залишається актуальним як у науково-пізнавальній площині, так і в суспільно-політичній практиці.

Звертаючись до періоду 20-х років ХХ століття, зазначимо, що хоча сфера запровадження українознавства на той час не обмежувалася загальноосвітньою та вищою школою, не кажучи вже про наукову царину, система позашкільної освіти є цьому контексті найменш дослідженою. Історико-педагогічному аналізу процесів, що відбувалися у сфері позашкільної освіти, присвячена загалом досить значна кількість праць, насамперед таких авторів, як Л. Березівська, Л. Вовк, В. Гололобов, О. Мартіросян, Н. Побірченко, Л. Сігаєва, О. Сухомлинська та ін. Однак дослідження названих процесів саме через призму

упровадження українознавства потребує більш прискіпливої уваги. Таке завдання і ставить перед собою автор.

Виникнення суспільного інтересу до українознавства, як відомо, простежується ще з ХІХ ст., однак в умовах русифікаторської політики російського царизму формування його як самостійної наукової і навчально-освітньої системи було неможливим. Переломним етапом в генезі українознавства став період національно-визвольних змагань 1917–1920 років, коли українознавство як система знань про Україну і український народ дістало визнання на державному рівні, увійшло у царину науки та освіти.

Отриманий у революційну добу потужний імпульс надав українознавству силу дії і на наступний період. Розвиток його в УСРР упродовж 1920-х років відбувався нерівномірно, суперечливо, мав якісно відмінні етапи, однак загалом вказаний період характеризується достатньо широким запровадженням українознавства (у тих чи інших організаційних формах) у різні сфери суспільного буття, в тому числі – у позашкільну освіту.

Хоча початок десятиліття, що відзначався жорсткою партійно-державною регламентацією суспільного життя і русифікаторською політикою партії більшовиків, був досить складним і малосприятливим для поступу українознавства, певний інтерес до нього з боку владних органів все ж мав місце – принаймні, як до засобу утвердження радянської влади. Зокрема, Народний комісаріат освіти УСРР пропонував – «для найбільш повного використання української мови і культури як могутньої зброї радянської агітації і пропаганди та комуністичної освіти» – запровадити як обов'язкові предмети українознавства в усіх закладах, створюваних для підготовки та перепідготовки партійно-радянської номенклатури: радпартшколах, політосвіткурсах і установах з підготовки політскладу. Для політпрацівників вищої ланки, які «не міг приділяти вивченню українознавства багато часу», пропонувалося організувати короткотермінові курси. Забезпечення викладання українознавчих дисциплін покладалося на місцеві органи політосвіти та на Наркомат освіти взагалі, для чого вони повинні

були виділити кращих фахівців. Щодо забезпечення підручниками, іншими засобами навчання, то це бачилося як «справа загальна», тобто пропонувалося використати всі матеріальні засоби Наркомосу, політорганів, видавничих відділів тощо [2].

Поширювати українознавчі знання передбачалося і у військовому середовищі. На політвідділи Червоної Армії покладалося завдання по змозі ознайомлювати бійців з українською культурою, літературою, історією. Для цього пропонувалося створювати червоноармійські клуби і самодіяльні гуртки, які забезпечувалися б україномовною літературою, головним чином українською класикою, та відповідним драматичним репертуаром.

Потрібно зазначити, що подекуди українознавчі пропозиції Наркомату освіти УСРР втілювалися у життя, проте загалом реалізація заходів з упровадження українознавства на рівні державних структур було скоріше винятком. За характеристикою партійного історика М. Попова, період 1921–1923 років «можна вважати до певної міри за період стояння на місці, або надзвичайно повільного руху в галузі проведення національної політики» [1, с. 61].

Поштовхом до поширення українознавства у сфері позашкільної освіти стало запровадження політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 року), яка в УСРР набула форми українізації. У рамках заходів щодо реалізації рішень з'їзду ЦК КП(б)У прийняв ряд постанов, які зобов'язували відповідні органи переглянути програми шкіл політграмоти, збільшивши в них обсяг українознавчих предметів. Усі курси для політпрацівників повинні були з нового навчального року перейти на українську мову. До переліку обов'язкових для викладання українознавчих дисциплін були включені, окрім української мови, також література, історія України, економічна географія України, українське діловодство [9, с. 285–286].

З часом українознавство, набуваючи значення однієї з найважливіших складових українізації, поширюється в системі культурно-освітніх закладів. Причому процес цей охоплював не лише зросійщені міста, де потреба в українізаційних заходах була цілком очевидною, а й українське село. Гуртки українознавства створювалися при сільбуддах, хатах-читальнях, бібліотеках, клубах тощо. На середину 1925 року таких гуртків, за даними Наркомосу, нараховувалося в середньому по 50–60 у кожній губернії [12, с. 250]. Отже, кількість українознавчих гуртків лише в сільській місцевості республіки сягала близько 500. Загальне ж число різноманітних гуртків при культурно-освітніх установах у селах, що його наводив нарком освіти О. Шумський, у цей період пере-

вищувало 4,5 тис., причому варто узяти до уваги, що серед цих гуртків також було немало таких, які більшою чи меншою мірою працювали в українознавчій площині.

Упровадженню українознавства у позашкільну освіту сприяло подальше розгортання українізації. Необхідність поглиблення політики українізації була ключовим питанням під час роботи квітневого (1925 року) пленуму ЦК КП(б)У. Рішення пленуму мали стимулюючий вплив і на розвиток українознавства, яке офіційно все більше прив'язувалося до українізаційного курсу. Свідченням цього, зокрема, стала розроблена Наркомосом програма з українознавства «як другої стадії українізації». Спеціальна урядова комісія в цілому схвалила цю програму і запропонувала Наркомосу вдосконалити її таким чином, щоб навчання українознавству можна було провадити через культкомісії та клуби при державних і громадських установах. Пропонувалося також покращити лекційну пропаганду українознавства серед службовців та робітників [5].

Послідовне проведення політики українізації досить швидко дало результати. Якщо, за даними 1923 року, лише 797 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату УСРР знали українську мову [6, с. 190], то у другій половині 20-х років ситуація суттєво змінилася. Службовці, які не володіли українською мовою (зауважимо, що 1923 р. питома вага українців у державному апараті УСРР не перевищувала 35 % [6, с. 191]), були зобов'язані її вивчити. При тому офіційно вважалося, що працівники державного апарату в більшості своїй усвідомили політику партії і радянської влади та ставляться до українізації цілком свідомо, освоюючи мову та вдосконалюючи свої знання з українознавства. В оцінюванні останніх існувала двоступенева шкала, причому більшість службовців, рівень знань яких дозволяв їм бути зарахованими лише до другої (нижчої) категорії, продовжували навчання на українознавчих курсах і в гуртках, прагнучи здобути першу. Щоправда, суттєвим стимулом для такої зацікавленості були відповідні урядові рішення, котрими в руслі офіційної політики передбачалися певні службові заохочення для чиновників, які підвищуватимуть свої знання на українознавчих курсах. З іншого боку, ігнорування українізаційних заходів могло потягти за собою негативні наслідки. Тож не дивно, що тисячі держслужбовців щороку записувалися на українознавчі курси. Насамперед це стосувалося, звичайно, великих міст.

Значно повільніше і з більшими труднощами відбувалася українізація робітників та ознайомлення їх зі здобутками українознавства. В офіційних партійних та урядових документах та періодиці середини 20-х років зустрічаємо по-

стійні нарікання на незадовільну роботу робітничих клубів: як щодо рівня охоплення робітників, так і щодо тематичної визначеності гуртків, що при них працювали. До того ж комплектація клубних бібліотек українознавчою літературою не перевищувала, як правило, 10–15 %. Українознавчі гуртки при робітничих клубах (там, де такі гуртки взагалі існували) працювали практично за повної відсутності належних методичних розробок, програм, зорієнтованих на реальний освітній рівень слухачів. За таких умов керівники гуртків часто проводили заняття, керуючись винятково власними інтересами та уподобаннями, як, наприклад, в одному з робітничих клубів Києва, де слухачів «діймали» дифтонгами в українській мові та грецькими і римськими впливами на «Енеїду» І. Котляревського. Цілком очевидно, що такий підхід до викладання завдавав значної шкоди справі поширення українознавства серед робітничого загалу і, зокрема, був причиною плінності слухачів: чисельність тих, хто відвідував гуртки, від початку циклу занять до його закінчення зменшувалася в декілька разів.

Тим не менше було б неправильно давати цьому напряму українознавчої роботи однозначно негативну оцінку. Численні публікації у періодичній пресі, зокрема, у таких часописах як «Шлях освіти», «Робочий клуб», «Культработник» та інші, свідчать, що недоліки у царині українознавчої роботи не лише фіксувалися, а й аналізувалися. Чиновники Наркомосвіти та педагогіки вносили пропозиції щодо створення програм, адаптованих до особливостей роботи українознавчого гуртка при робітничому клубі – наприклад, з орієнтацією на краєзнавство, де переважало б знайомство з географією України, зокрема, економічною. Що ж до таких українознавчих дисциплін, як українська мова, література, історія тощо, бачилося доцільним викладати їх там, де вони можуть бути більш актуальними – наприклад, у групах підготовки робітничих кореспондентів.

Однак і в другій половині 20-х років українізація робітничої верстви та поширення в її середовищі українознавчих знань залишалася однією з найбільш слабких ланок українізаційного процесу – хоча на різного рівня партійних нарадах і пленумах постійно наголошували на необхідності посилення українізації робітничого класу, особливо в основних індустріальних центрах, безпосередньо пов'язуючи її з «ознайомленням широких робітничих і селянських мас з українознавством». Проте саме тут і починалися основні труднощі. Комісії Політбюро ЦК КП(б)У з українізації нескладно було прийняти рішення, яке зобов'язувало Відділ агітації і пропаганди ЦК чи відповідний орган Всеукраїнської ради профспілок професійних спілок (ВУРПС) «розробити і

впроваджувати» ті чи інші заходи з «ознайомлення з українознавством». Цілком реально було – в наказовому порядку – перевести діловодство радянських та профспілкових установ на українську мову. Але зацікавити «широкі робітничі маси» українознавством, бодай вивченням української мови, було набагато складніше. Наприклад, у Харкові в 1927 році гуртків українознавства у робітничих клубах фактично не було взагалі, а роботу українською мовою проводили лише 3–4 з них, причому то були клуби неіндустріальних профспілок [10, с. 4]. Аналогічно склалася ситуація і в інших промислових центрах та регіонах республіки – Донбасі, Придніпров'ї. Там питома вага українських книг у клубних бібліотеках становила лише 5–6 % – навіть у клубах, що належали найбільшим індустріальним профспілкам, в яких робітники-українці становили більшість.

Отже, на шляху впровадження українознавства в систему позашкільної освіти вистачало труднощів. Водночас можна навести й інші факти, що свідчили про зацікавлене ставлення до «науки про Україну і її народ», яке втілювалося у відповідних організаційних формах. Показовий приклад такого ставлення – робота профспілки працівників зв'язку. Тут гуртки українознавства були не лише дієвою ланкою позашкільної освіти, а й являли собою свого роду другий етап вивчення українознавства, метою якого було поглиблення та закріплення знань, отриманих на першому етапі – у школах та гуртках з вивчення української мови. В системі профспілки, окрім 25 гуртків українознавства підвищеного типу, працювали семінари з історії української культури, гуртки з вивчення української художньої літератури, а при окружних відділеннях у Харкові і Кременчуці були навіть створені українознавчі гуртки для безробітних [11, с. 28–29].

Розглядаючи в цілому процес формування українознавчої складової в системі позашкільної освіти, необхідно пам'ятати про його двійсту природу. З одного боку, відомо, що майже кожна більш-менш суспільно значима кампанія, яка проводилася в досліджуваній період радянською владою, не обходилася без насильства, примусу, принаймні тиску. Не обійшлося без цих явищ і під час проведення українізації – разом з її українознавчою складовою. Щоправда, торкнулися вони головним чином працівників державного апарату та інших службовців, які повинні були володіти українською мовою. До речі, призначений у квітні 1925 року генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Каганович, старанно проводячи в життя офіційний курс, подав особистий приклад, вивчивши українську мову – що дуже відрізняло його від попередника, Е. Квірінга, який був загалом байдужим до українізації. Зро-

зуміло, що позиція першої особи в республіканській партійно-радянській номенклатурі – дотримувана принаймні доти, доки поступки в національному питанні були припустимими (хоча й вимушено) з погляду Й. Сталіна, який у внутрішньопартійній боротьбі за владу потребував підтримки з боку республіканських партійних організацій – давала можливість досить широкого погляду на засоби проведення українізації.

З іншого боку, неупереджений аналіз різних за своїм характером джерел не дає підстав вважати, що поширення українознавчих знань в рамках офіційного українізаційного курсу, хоча й набувало іноді форм масових кампаній, проводилося переважно примусовими методами. Навіть у великих містах зі зрусифікованим населенням непоодинокими були приклади, які свідчили якраз про протилежне, а саме – про усвідомлене ставлення до опанування здобутків українознавства. Якщо ж говорити про ситуації, коли інтерес до українознавства був покликаний не лише цікавістю, інтелектуальною чи моральною потребою, а мав і більш прагматичні спонукальні мотиви, то і в таких випадках навряд чи можна говорити про примус або тиск «згори».

Показово, що зацікавлення українознавством у тому чи іншому середовищі проявлялося тим більше, чим вищим був освітньо-інтелектуальний рівень членів певного колективу. Наприклад, виявом такого зацікавлення було створення у деяких установах – зокрема, у науково-дослідних інститутах, установах ВУЦВК, структурах окремих наркоматів – «Товариств сприяння українській мові та культурі», у складі яких, серед інших, були і секції українознавства. Можливо, не всі такі «Товариства» були результатом «ініціативи знизу», ще імовірніше, що деякі з них мали формальний характер – але серед половини офіціозу і показухи дійсно містилися зерна зростаючого прагнення прилучитися до надбань української національної культури.

Отже, курси, гуртки, осередки, товариства та інші організаційні утворення, метою яких було організоване прилучення широкого загалу до українознавчого доробку, створювалися як рішеннями «згори», так і за ініціативою «знизу». Заохочуючи таку ініціативу, державні установи надавали організаційну, матеріальну допомогу самодіяльним осередкам національно-культурного лікнепу.

Як вже говорилося раніше, ще у 1925 році українознавство офіційно отримало визначення «другої стадії українізації», що було цілком законним. Усвідомлення того факту, що без знання українського середовища – його природних особливостей, економіки, побуту, історії та культури українського народу – українізація не матиме ґрунту, а її завдань чужа українській ку-

льтурі людина не зрозуміє, вказувало на необхідність слідом за вирішенням проблеми освоєння і поширення на державному рівні української мови переходити до широкого запровадження українознавства. Це розуміли представники республіканського партійно-радянського керівництва, зацікавлені в успіхах українізаційної політики. Саме в цьому контексті правомірно розглядати спрямовані владою заходи зі створення мережі державних курсів української мови та українознавства.

Потрібно також вказати на ще один вагомий чинник процесу запровадження українознавства в систему позашкільної освіти – діяльність утвореної у 1926 році української науково-методологічної комісії при НКО УСРР. Комісія, яка складалася з фахівців-мовознавців і українознавців, розробляла загальні методологічні та методичні принципи роботи закладів ліквідації неписьменності (яка включала й українознавчу складову), програми та навчальні плани як для шкіл і вищих навчальних закладів, так і для різноманітних (за рівнем і статусом) курсів української мови та українознавства, а також вивчала, узагальнювала і популяризувала кращий досвід організації освітньої роботи [7].

Таким чином, викладання українознавства у закладах позашкільної освіти отримало відповідну методологічну основу. Наступним кроком стала розбудова на нових засадах централізованої мережі українознавчих закладів. У 1927 році були створені державні заочні курси українознавства. Зорієнтовані в основному на робітників і селян, вони стали зручною формою поглиблення знань з української мови та українознавства в цілому також для учителів, службовців державних установ, працівників громадських організацій. Для відвідувачів курсів була передбачена можливість як прослухати повний курс українознавства, так і ознайомитися окремо з тією чи іншою його складовою – історією, літературою, культурою тощо [3]. З кожного предмету була розроблена програма для самостійного вивчення, практичні завдання для самоконтролю, рекомендації щодо засвоєння матеріалу. На базі курсів навіть діяли консультаційні пункти в установах і на підприємствах.

Таким чином, на кінець 1920-х років сформувалася певна система позашкільної українознавчої освіти. Серед усіх українознавчих курсів провідна роль належала Центральним державним курсам, а в округах – відповідно окружним державним курсам, які були фактично місцевими філіями Центральних курсів. Для погодженості дій, програм, критеріїв оцінок Наркомос зобов'язував керівників усіх інших курсів брати за основу матеріали методично-організаційного характеру зі «Збірки Центральних держкурсів

українознавства» [8].

Для отримання посвідчення про закінчення курсів необхідно було скласти іспит – або безпосередньо на курсах, або в окружних іспитових комісіях. Згідно з інструкцією Наркомосвіти, «уряджати іспити з української мови та українознавства елементарним групам при державних курсах українознавства, установах та екстернам» дозволялося лише на основі спеціального «Положення», розробленого Всеукраїнською центральною комісією з українізації. У тій же інструкції знаходимо опосередковані свідчення щодо чисельності слухачів окремих українознавчих курсів. А саме: в ній зазначалося, що право на призначення спеціальної іспитової комісії для певної установи можуть мати лише ті з них, де загальна кількість фактичних слухачів становить не менше 100 осіб. Усі інші повинні складати іспити екстерном при Центральних чи окружних курсах українознавства [4, с. 17].

У рамках офіційної політики курси українознавства використовувалися також для державного контролю стану українізації в раддержстановах, громадських та кооперативних організаціях. Розіслана влітку 1928 року директива НКО УСРР зобов'язувала направляти службовців, які недостатньо володіли українською мовою, на державні курси українознавства. По завершенні циклу навчання їм належало скласти іспит при Центральних чи окружних українознавчих курсах, а в разі незадовільного результату – пройти курс повторного навчання [13].

Роль курсів українознавства у здійсненні політики українізації і далі продовжувала зростати. Це стало особливо помітним, коли НКО УСРР очолив М. Скрипник. За його ініціативою, наприклад, в план роботи Наркомосу на 1927/1928 рік був включений пункт, який передбачав заходи з розширення мережі Центральних курсів українознавства з тим, щоб надати їм характеру масовості і загальнодоступності.

Для забезпечення курсів педагогічними кадрами належної кваліфікації кращих їх викладачів організували в спецсемінари, де вони проходили поглиблену підготовку з українознавчих дисциплін. Це були свого роду «курси в курсах», де ті, що навчали, навчалися й самі. Такі семінари до кінця 20-х років залишалися постійною формою організованої підготовки і перепідготовки викладачів українознавства для системи позашкільної освіти.

І на завершення підведемо деякі підсумки. Впровадження українознавства у сферу позашкільної освіти було започатковане ще за доби національно-визвольних змагань, але у радянський період, з характерною для нього широтою соціальних експериментів, українознавчий лікнеп набирає дійсно значного масштабу. Особливо – з

1923 року, коли була проголошена політика українізації, а українознавство набуло офіційного статусу як її складова. Упродовж 1920-х рр. зростала мережа культурно-освітніх закладів, урізноманітнилися позашкільні форми залучення різних вікових і соціальних груп населення до скарбниці знань про Україну та український народ.

Сьогодні непросто оцінити реальну ефективність заходів з масового запровадження українознавства у сферу духовного життя тогочасних громадян УСРР. Документи, що містять головним чином статистичні дані, засвідчують переважно кількісні показники (більш чи менш достовірні), в яких відобразилися результати роботи державних, партійних, громадських органів і організацій у вирішенні проблем, які стали предметом цього дослідження. Тим не менше можемо з впевненістю говорити, що в 1920-ті роки українознавство пустило глибоке коріння в свідомості народу, збереглося в його історичній пам'яті, щоб через десятиліття відродитися на новій соціально-політичній основі.

Зрештою, досвід запровадження українознавства у різні сфери суспільного буття, зокрема, у сферу позашкільної освіти, набутий у досліджуваній період – це не лише надбання історії. Його визначальні концептуальні засади, а то й конкретні організаційні форми в загальному плані не втратили своєї значимості і в наш час, оскільки українознавство сьогодні, як і в минулому, залишається важливим фактором формування національної свідомості громадян України і не може не являти собою вагомого чинника державницьких процесів. Отже, не втрачає актуальності проблема вдосконалення українознавчої роботи, зокрема, поглиблення різнобічних теоретичних напрацювань на ниві новітнього українознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відновлення українізації і національна політика Комуністичної партії (більшовиків) України // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / ред. Гунчак Т., Сольчаник Р.– Б.м. : Сучасність, 1983. – Т. 2. – С. 61–86.
2. Всім Пуокрам, Пуморсил, Політосвітам, Подівам (Пофлотілям) // Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1921. – № 12. – С. 13.
3. Заочные курсы украиноведения // Культработник. – 1927. – № 13–14. – С. 48.
4. Інструкція уряджати іспити з укромови та українознавства елементарним групам при державних курсах українознавства, установах та екстернам // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1928. – № 17. –

- С. 17-21.
5. Освітня хроніка: по УСРР. Навчання українознавства // Шлях освіти. - 1926. - № 2. - С. 156.
 6. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. - К. : Генеза, 2002-2003. - Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. - 2003. - 448 с.
 7. Положення про українську науково-методологічну комісію п/відділу Укрлікнепу при відділі Лікнепу // Бюлетень Наркомосвіти. - 1926. - № 12. - С. 39.
 8. Про справу організації по округах держкурсів укромови та українознавства // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. - 1928. - № 44. - С. 21.
 9. Про українізацію. З резолюції квітневого Пленуму ЦК КП(б)У. 20 травня 1925 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів і матеріалів 1917-1959 : в 2-х т. - К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. - Т. 1. - С. 282-286.
 10. Слабо разворачиваем украинизацию культурной работы // Культработник. - 1927. - № 21. - С. 4-8.
 11. Украинизация работников связи // Культработник. - 1927. - № 17. - С. 27-29.
 12. Українізація політосвітньої роботи // Путь просвещения. - 1925. - № 7-8. - С. 250-253.
 13. Хроніка: по УСРР. Про перевірку знань з укромови // Шлях освіти. - 1928. - № 7. - С. 217.
 - rozporiadzhen i povidomlen Narkomosvity. - 1921. - № 12. - S. 13.
 3. Zaobnye kursy ukraïnovedeniia // Kultrabotnyk. - 1927. - № 13-14. - S. 48.
 4. Instrukttsiia uriadzhaty ispyty z ukromovy ta ukraïnoznavstva elementarnym hrupam pry derzhavnykh kursakh ukraïnoznavstva, ustanovakh ta eksternam // Biuleten Narodnoho Komisariatu Osvity USRR. - 1928. - № 17. - S. 17-21.
 5. Osvitnia khronika: po USRR. Navchannia ukraïnoznavstva // Shliakh osvity. - 1926. - № 2. - S. 156.
 6. Politychna istoriia Ukrainy. XX st. : u 6 t. - K.: Heneza, 2002-2003. - T. 3: Utverdzhennia radianskoho ladu v Ukraini (1921-1938) / S. V. Kulchytskyi (ker.), Yu. I. Shapoval, V. A. Hrechenko ta in. - 2003. - 448 s.
 7. Polozhennia pro ukraïnsku naukovometodolohichnu komisiu p/viddilUkrliknepu pry viddilUkrliknepu // Biuleten Narkomosvity. - 1926. - № 12. - S. 39.
 8. Pro spravu orhanizatsii po okruhakh derzhkursiv ukromovy ta ukraïnoznavstva // Biuleten Narodnoho Komisariatu Osvity USRR. - 1928. - № 44. - S. 21.
 9. Pro ukraïnizatsiiu. Z rezoliutsii kvitnevoho Plenumu TsK KP(b)U. 20 travnia 1925 r. // Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR. Zbirnyk dokumentiv i materialiv 1917-1959 : v 2-kh t. - K. : Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury USRR, 1960. - T. 1. - S. 282-286.
 10. Slabo razvorachyvaem ukraïnyzatsiiu kultraboty // Kultrabotnyk. - 1927. - № 21. - S. 4-8.
 11. Ukraïnyzatsiia rabotnykov sviazii // Kultrabotnyk. - 1927. - № 17. - S. 27-29.
 12. Ukraïnizatsiia politosvitnoi roboty // Put prosveshcheniia. - 1925. - № 7-8. - S. 250-253.
 13. Khronika: po USRR. Pro perevirku znan z ukromovy // Shliakh osvity. - 1928. - № 7. - S. 217.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Vidnovlennia ukraïnizatsii i natsionalna polityka Komunistychnoi partii (bilshovykiv) Ukrainy // Ukrainaska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: dokumenty i materialy / red. Hunchak T., Solchanyk R. - B.m. : Suchasnist, 1983. - T. 2. - S. 61-86.
2. Vsim Puokram, Pumorsyl, Politosvitam, Podivam (Poflotiliam) // Biuleten ofitsialnykh